

КОРХОНАЛАРНИНГ АСОСИЙ КАПИТАЛИНИ БАҲОЛАШ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

**Мусаева Жамила Кароматовна,
Халилова Мадинабону Абдурахмон қизи**
E-mail: jmk_1973@mail.ru

Бухоро муҳандислик –технология институти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада иқтисодиётни рақамлаштириш шароитида халқаро стандартлар асосида ўқитишнинг замонавий усулларида фойдаланган ҳолда саноат корхоналарида асосий капиталнинг таркиби, тузилиши, асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлик кўрсаткичларини ҳисоблаш, уларнинг эскириш даражасини таҳлил қилиш масалалари амалий жиҳатдан кенг ёритиб берилган. Мақолада асосий капиталнинг таркиби ва тузилиши ҳолати, уларнинг ҳаракатининг таҳлили, асосий капиталнинг эскириш даражасини ҳисоблаш усуллари мисолларда берилган, асосий капитални такрор ишлаб чиқариш суръатини характерлаш учун уларни жисмоний ва техник ҳолатини тавсифловчи коэффициентлар ҳамда асосий фондлардан самарали фойдаланиш бўйича тавсиялар таклиф этилган.

Калит сўзлар: *иқтисодиёт, интеллектуал салоҳият саноат, тармоқ, корхона, асосий капитал, ишлаб чиқариш, эскириш, транспорт, иншоот, ҳисоблаш, режа, техник таркиб, самарадорлик, фонд самараси, техник ҳолат, янгиланиш коэффициенти, динамика, қиймат, экстенсив, интензив, интеграл фойдаланиш коэффициенти, меъёр, тадбир, яхшилаш*

ОЦЕНКА ОСНОВНОГО КАПИТАЛА ПРЕДПРИЯТИЙ И ИХ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

**Мусаева Жамила Кароматовна,
Халилова Мадинабону Абдурахмон қизи**
E-mail: jmk_1973@mail.ru

Бухарский инженерно-технологический институт

АННОТАЦИЯ

В данной статье объяснены вопросы состава, структуры, расчета показателей эффективности использования основных фондов на промышленных предприятиях, анализа уровня их морального износа с

использованием современных методов обучения в соответствии с международными стандартами в условиях цифровизации экономики. В статье приведены примеры состава и структуры основных фондов, анализ их движения, методы расчета степени изношенности основных фондов, коэффициенты, характеризующие их физико-техническое состояние, для характеристики темпов воспроизводства основных фондов и рекомендации по их эффективному использованию. основных средств.

Ключевые слова: экономика, интеллектуальный потенциал, отрасль, сеть, предприятие, основной капитал, производство, моральный износ, транспорт, строительство, расчет, план, техническое содержание, эффективность, эффективность фонда, техническое состояние, скорость обновления, динамика, стоимость, экстенсивный, интенсивный, интегральный. Коэффициент использования, норма, мера, улучшение

EVALUATION OF THE FIXED CAPITAL OF ENTERPRISES AND THEIR EFFECTIVE USE

Musaeva Jamila Karomatovna,

Khalilova Madinabonu Abdurakhmon qizi

E-mail: jmk_1973@mail.ru

Bukhara Engineering and Technology Institute

ABSTRACT

This article explains the issues of the composition, structure, calculation of performance indicators for the use of fixed assets in industrial enterprises, analysis of the level of their obsolescence using modern teaching methods in accordance with international standards in the context of digitalization of the economy. The article gives examples of the composition and structure of fixed assets, analysis of their movement, methods for calculating the degree of depreciation of fixed assets, coefficients characterizing their physical and technical condition to characterize the rate of reproduction of fixed assets and recommendations for their effective use. fixed assets.

Keywords: economics, intellectual potential, industry, network, enterprise, fixed capital, production, obsolescence, transport, construction, calculation, plan, technical content, efficiency, fund efficiency, technical condition, renewal rate, dynamics, cost, extensive, intense, integral. Utilization rate, norm, measure, improvement

КИРИШ

Ҳар қандай мамлакатнинг куч қудрати унинг интеллектуал салоҳияти билан белгиланади ва у бевосита таълим сифатига боғлиқдир. Бугунги кунда халқаро стандартлар асосида ўқитишнинг замонавий усуллари, жамият тараққиётининг ҳозирги босқичининг ўзига хос хусусиятлари қаторига аҳолининг, айниқса, ёшларнинг иқтисодий таълим ва маданий даражасини ошириш, фирмалар иқтисодиётини миқдорий ва сифат жихатидан яхшилаш, Ўзбекистон Республикасини жаҳоннинг тараққий этган давлатлари қаторига чиқишини таъминлашни киритиш мумкин.

Иқтисодиёт-илмий категорияга қараганда ишлаб чиқариш категориясига яқинроқ бўлиб, фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларининг ўзаро самарали алоқалари, реурслардан оқилона фойдаланиш ва рационал бошқарув туфайли фаолият кўрсатмоқда ва ривожланиб бормоқда.

Иқтисодиёт нимани ўрганади¹

¹ John Sloman, Alison Wride . Economics. Seventh edition. 2009, England . 5 page

1.1 WHAT DO ECONOMISTS STUDY?

Many people think that economics is about *money*. Well, to some extent this is true. Economics has a lot to do with money: with how much money people are paid; how much they spend; what it costs to buy various items; how much money firms earn; how much money there is in total in the economy. But as we will see later in the book, money is only important because of what it allows us to do; money is a tool and economics is more than just the study of money.

It is concerned with the following:

- The *production* of goods and services: how much the economy produces, both in total and of individual items; how much each firm or person produces; what techniques of production are used; how many people are employed.
- The *consumption* of goods and services: how much the population as a whole spends (and how much it saves); what the pattern of consumption is in the economy; how much people buy of particular items; what particular individuals choose to buy; how people's consumption is affected by prices, advertising, fashion and other factors.

 Could production and consumption take place without money? If you think they could, give some examples.

But we still have not quite got to the bottom of what economics is about. What is the crucial ingredient that makes a problem an economic one? The answer is that there is one central problem faced by all individuals and all societies. From this one problem stem all the other economic problems we shall be looking at throughout this book.

This central economic problem is the problem of scarcity. This applies not only in countries like Ethiopia and the Sudan, but also in the UK, the USA, Japan, France and all other countries of the world. For an economist, scarcity has a very specific definition.

 Before reading on, how would you define 'scarcity'? Must goods be at least temporarily unattainable to be scarce?

The problem of scarcity

Ask people if they would like more money, and the vast majority would answer 'Yes'. They want more money so that they can buy more goods and services; and this applies not only to poor people but also to most wealthy people too. The point is that human wants are virtually unlimited.

Yet the means of fulfilling human wants are limited. At any one time the world can only produce a limited amount of goods and services. This is because the world only has a limited amount of *resources*. These resources, or *factors of production* as they are often called, are of three broad types:

- Human resources: *labour*. The labour force is limited in number, but also in skills. This limits the productivity of labour.
- Natural resources: *land and raw materials*. The world's land area is limited, as are its raw materials.
- Manufactured resources: *capital*. Capital consists of all those inputs that have each had to be produced in the first place. The world has a limited stock of capital: a limited supply of factories, machines, transportation and other equipment. The productivity of capital is limited by the state of technology.

 Could each of these types of resources be increased in quantity or quality? Is there a time dimension to your answer?

So here is the reason for scarcity: human wants are virtually unlimited, whereas the resources available to satisfy these wants are limited. We can thus define scarcity as follows:

Иқтисодийнинг глобаллашуви ҳамда ҳисоб ва ҳисоботларнинг мукамаллашуви, жумладан, миллий ҳисоб стандартларининг жаҳон стандартлари талаблари даражасига келтирилиши туфайли, гарчи асосий воситалар, асосий фондларнинг пул кўринишидаги ифодаси сифатида аввалдан қўлланиб келган бўлсада, ҳаётимизга “асосий капитал”, “асосий воситалар” каби атамалар эндиликда кенг равишда кириб келмоқда.

Барча саноат корхоналари ўз ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириши учун маълум миқдорда *капиталга*, яъни *ишлаб чиқариш фондларига* эга бўлишлари керак.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

"*Капитал*" атамаси бўйича молиявий ва иқтисодий жиҳатдан ажралиб турадиган жуда кўп таърифлар мавжуд.

Молиявий жиҳатдан капитал деганда ташкилот (корхона) нинг барча активлари (маблағлари) тушунилади. *Иқтисодий таърифи бўйича капитал* ишлаб чиқариш воситасидир. Ишлаб чиқариш воситалари сифатида меҳнат воситалари ва меҳнат предметларига бўлинади, яъни асосий ва айланма маблағлар. Маҳаллий терминологияга кўра уни асосий воситалар (фондлар) ва айланма ишлаб чиқариш фондларига бўлиш мумкин. Корхона фаолиятида аванслаштирилган барча маблағларни *капитал* деб аташ мумкин. Корхона капиталининг таркиби қуйидаги жадвалда келтирилган²

Алоҳида корхона капиталининг таркибини Тоифалаш жадвали

Жадвал № 1

<i>Корхонанинг умумий капитали</i>	<i>Жумладан</i>	
	<i>Асосий капитал</i>	<i>Айланма капитал</i>
<i>Жумладан</i>	<i>Жумладан</i>	<i>Жумладан</i>
<i>Хусусий капитал</i>	<i>Асосий воситалар</i>	<i>Айланма фондлар</i> <i>Муомала фондлари</i>
<i>Қарзга олинган (жалб қилинган) капитал</i>	<i>Узоқ муддатли мажбуриятлар</i>	<i>Қисқа муддатли мажбуриятлар</i>

Ишлаб чиқаришда меҳнат предметлари (материаллар, хом-ашё, ёқилғи ва ҳ.к.з) ишлаб чиқаришда қайта ишланиши натижасида ишлаб чиқариш жараёнининг охирида тайёр маҳсулотнинг асосини ташкил этади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари (қуроллар, асбоб-ускуналар, транспорт, ўтказувчи қурилмалар ва ҳ.к.) ёрдамида ишчи кучи ишлаб чиқариш предметларига тайёр маҳсулот олиш учун таъсир этади, ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиб аста-секин эскириб боради. Ишлаб чиқариш предметлари эса ишлаб чиқариш жараёни ҳолатида бутунлай ишлатилиб ўзи маҳсулотга утиб кетади.

² Т. К. Руткаускас. Экономика организации (предприятия) Учебное пособие

Демак, ишлаб чиқариш *меҳнат* предметлари тайёр маҳсулотга ўз қийматларини бутунлай ҳеч қолдиқсиз бир ишлаб чиқариш босқичида ўтказди. Ишлаб чиқариш фондлари эса аста-секин эскириб боришига қараб ўз қийматини ўтказди ва ишлаб чиқаришни бир неча босқичида қатнашади, улар пул шаклида асосий воситалар ҳисобланади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари (қуроллар, асбоб-ускуналар, транспорт, ўтказувчи қурилмалар ва ҳ.к.з.) ёрдамида ишчи кучи ишлаб чиқариш предметларига тайёр маҳсулот олиш учун таъсир этади, ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиб аста-секин эскириб боради. Ишлаб чиқариш предметлари эса ишлаб чиқариш жараёни ҳолатида бутунлай ишлатилиб ўзи маҳсулотга утиб кетади.³

Шундай қилиб, асосий капитал таркибидаги *асосий фондлар* – қиймат (пул) шаклида ифодаланган, хизмат муддати 1 йилдан кам бўлмаган меҳнат воситаларининг йиғиндиси бўлиб, улар ишлаб чиқариш жараёнида узоқ вақт қатнашади ва қийматини тайёр маҳсулотга аста -секин, эскиришига қараб ўтказа боради.

Ноишлаб чиқариш фондлари – асосий фондларнинг ажралмас қисми бўлиб, ишлаб чиқариш характерида бўлмаган эҳтиёжларга бир неча йил мобайнида хизмат кўрсатувчи фондлардир. Уй-жойлар, маориф, соғлиқни сақлаш, коммунал хўжалик, бошқарув, маданият муассасалари ва ҳ.к. бинолари, транспорт воситалари, иншоотлар ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш характерида бўлмаган асосий фондлар жумласидандир. Бу фондлар ноишлаб чиқариш соҳасига хизмат қилади, моддий неъмат ишлаб чиқариш жараёнида қатнашмайди, уларнинг емирилган қисми миллий даромад эвазига тикланади.

Демак, капитал таркибидаги асосий ва айланма фондлар 4 та хусусияти билан фарқланади:

Жадвал № 2

	<i>Асосий капитал</i>	
	<i>Асосий фондлар</i>	<i>Айланма фондлар</i>
1.	Ишлаб чиқариш жараёнида кўп марта иштирок этади	Ишлаб чиқариш жараёнида бир марта иштирок этади
2.	Бир неча ишлаб чиқариш босқичида қатнашади	Бир ишлаб чиқариш босқичида қатнашади

³Clifford G. Dow, Sr., CFA, CHFC, CFP® Chief Investment Officer 1998. Page 4

3.	Ўз қийматини маҳсулот таннархига қисман-қисман ўтказди	Ўз қийматини маҳсулот таннархига тўлиқ ўтказди
4.	Ўз табиий кўринишини сақлаб қолади, аста секин емирилиб боради	Ўз табиий шаклини ўзгартиради ва сифат жиҳатдан янги маҳсулот яратилади

Саноат корхоналарининг актив асосий ишлаб чиқариш фондлари энг ҳаракатчан ва аҳамиятли ҳисобланади. Фан-техника тараққиёти давомида кўплаб корхоналарда актив ишлаб чиқариш фондларининг салмоғи ортади, уларнинг таркиби ва кўриниши ўзгаради, асосий фондлар гуруҳ ва турларининг маънавий эскириш туфайли алмашилиш суръати тезлашади. Асосий фондлар корхона фаолиятининг узлуксизлиги ва самарадорлигини таъминловчи куролдир, улар узоқ муддатга хизмат қилишини ҳисобга олган ҳолда энг сифатлилари танланиши керак.⁴

Саноат корхонаси капитали таркибидаги асосий фондлари бажарадиган вазифаларига биноан турли шакллари учрайди. Шунинг учун уларни тўғри классификациялаш муҳим аҳамиятга эга. Бу туркумлаш, асосий фондлар ҳаракатлари бўйича маълумот олиш, техник даражасидаги ўзгаришларини билиш, асосий фондларнинг эскириши ва амортизацияни тўғри аниқлаш ҳамда режалаштириш имконини беради.

Тоифалаш жадвали

Жадвал № 3

Корхонанинг асосий фондлари		
<i>Асосий фондлар</i>	<i>Асосий фондларнинг актив қисми</i>	<i>Асосий фондларнинг пассив қисми</i>
1. Бинолар ва иншоатлар 2. Узатиш қурилмалари 3. Машина ва ускуналар 4. Транспорт машиналари 5. Ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари	1. Машина ва ускуналар 2. Транспорт машиналари	1. Бинолар ва иншоатлар 2. Ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари

⁴ “Fixed assets” Eric Svendsen, Kim Norbuta, Meg O’Rourke. 9 page

Асосий фондларнинг ҳолати ва ундан фойдаланиш даражаси натурал ва қиймат кўрсаткичларини ҳисоблаш ва режалаштириш ёрдамида баҳоланади. Натурал кўрсаткичлар асосий фондларнинг техник ҳолатини аниқлашга, мавжуд ресурсларни асбоб-ускуна ва машиналарга бўлган талаб билан қиёслашга, ишлаб чиқариш қувватининг ҳажмини ҳисоблаб чиқишга, машиналар ва асбоб-ускуналардан фойдаланишни яхшилаш бўйича амалга ошириладиган тадбирларнинг самарадорлигини аниқлашга имкон беради.

Асосий фондларни пул (қиймат) билан баҳолаш асосий фондларнинг умумий ҳажми ва уларнинг динамикасини, фондлардан фойдаланганлик учун тўловларни, амортизация ажратмалар ҳиссасини, капитал сарфи ҳамда янги техника самарадорлигини режалаштириш ва баҳолашни, ремонт учун маблағ ажратиш ва фондларни янгилаш манбаларини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади. Қиймат билан баҳолаш фондлардан фойдаланиш самараси ва ишлаб чиқариш рентабеллиги каби кўрсаткичларни ҳисоблашда ҳам жуда зарур.

Амалиётда асосий фондлар қуйидаги кўрсаткичлар бўйича баҳоланади:

1. *Тўлиқ бошланғич қиймати бўйича*
2. *Эскириш қиймати бўйича*
3. *Қолдиқ қиймати.*
4. *Ўртача йиллик қиймат.*

Асосий фондлар динамикасини ўрганиш ускуналарини сотиб олиш, келтириш, ўрнатишдаги ҳақиқий харажатлар йиғиндиси асосий фондларни тўлиқ бошланғич қиймати бўлиб, у асосий фондларни баҳолашнинг асосий тури ҳисобланади.

Қайта тиклаш қиймати шу қийматни ҳозирги баҳоларда фойдаланишидир: Бу баҳо асосий фондларни қайта баҳолаш натижасида қуйилади. Уни баҳолашнинг индекс ва бозор усуллари мавжуд.

Қолдиқ қиймати – бу тўлиқ бошланғич қиймати ёки тиклаш қийматидан эскириш қийматини айтириш натижасида қоладиган қийматидир.

Эскириб ишлаб чиқаришдан чиқариб ташлашдаги қиймати - *туғатиш қиймати* дейилади.

Турли ҳисоботлар учун асосий фондларни тўғри баҳолаш муҳим аҳамиятга эга. Бундай баҳолаш асосий фондларни инвентаризация ва қайта баҳолаб аниқлаш мумкин.

Ўртача йиллик қиймат асосий ишлаб чиқариш фондларини такрор ишлаб чиқариш, улардан фойдаланиш кўрсаткичларини ҳисоблаш учун зарур. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати қуйидагича аниқланади:

$$\bar{\Phi} = \Phi_o + \frac{\Phi_k \cdot T_k}{12} - \frac{\Phi_q \cdot T_q}{12};$$

бу ерда: Φ_k ва Φ_q – йил давомида ишлаб чиқаришга киритилган (Φ_k) ва ишлаб чиқаришдан чиқарилган (Φ_q) фондлар қиймати;

T_k – йил давомида ишлаб чиқаришга киритилган асосий фондларнинг вақти;

T_q – асосий фондларнинг ишлаб чиқаришдан чиқиб кетган кейинги вақт

Асосий фондлар эксплуатация жараёни аста секинлик билан эскириб боради, яъни тўлиқ ёки қисман ўз истеъмол қиймати ва хусусиятларини йўқотиб боради. *Асосий фондлар жисмоний ва маънавий эскириши* мумкин. *Жисмоний эскириши* – асосий фондларнинг ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш натижасида емирилишидир. Маълум вақт ўтиши билан улар ишга жисмоний яроқсиз бўлиб қолади ва янгиси билан алмаштирилади ёки айрим қисмлари капитал ремонт қилинади.

Маънавий эскиришнинг 2 тури мавжуд:

1) Мавжуд асосий фондларга нисбатан унумлироғи ишлаб чиқарилганда – эскирган машиналарнинг жисмоний ейилиш муддати тўлмасдан, қадрсизланганлиги ва маънавий эскирганлигини билдиради.

2) Маънавий асосий фондларга нисбатан арзонроғи ишлаб чиқарилганда.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари аста-секин эскириб ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган товарлар қийматига оз-оздан кўчириб боради. *Асосий фондлар амортизацияси* эса – уларни жисмоний ва маънавий эскиришини пул шаклида ифодалашдир. Шу билан бирга амортизация асосий фондлар қийматининг тайёр маҳсулотга ўтказган қисмини белгилайди.

Маълум давр ўтгач, фондларнинг тўлиқ қиймати амортизация ажратмалари йўли билан қайта тикланади. Амортизация ажратмалари асосий фондлар емирилишининг пул шаклидаги кўриниши бўлиб давлат томонидан белгиланадиган қатъий меъёларга асосан ажратилади. Амортизация ажратмаларининг умумий йиллик суммаси ва амортизация нормасини ажрата билиш лозим.

Йиллик амортизация суммаси – йил давомида ажратилган амортизация суммалари йиғиндисидир. Бу фонд суммаси – асосий фондлар ишлаб турган вақтда уларни капитал ремонт ва модернизация қилиш учун, ишдан чиққан вақтда эса уни қийматини бутунлай қоплаш учун ишлатилади

5-сон БХМСга мувофиқ, асосий фондлар, пул шаклида эса асосий воситалар бўйича амортизация суммаси қуйидаги усуллардан бирини қўллаш йўли билан ҳисобланиши мумкин:

- 1) амортизацияни бир текисда (тўғри чизиқли) ҳисоблаш;
- 2) амортизацияни бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда ҳисоблаш (ишлаб чиқариш усули);
- 3) икки қаррали амортизация меъёри билан камайиб борувчи қолдиқ усули;
- 4) йиллар йиғиндиси усули (кумулятив усул).

Амортизацияни бир текисда (тўғри чизиқли) ҳисоблаш усулининг моҳияти шундан иборатки, асосий воситаларнинг амортизацияланадиган қийматидан келиб чиқиб, уларнинг фойдали хизмат қилиш муддати давомида амортизация бир текисда ва тенг улушларда ҳисоблаб борилади. Ушбу усулга мувофиқ, асосий воситалар объектининг амортизацияланадиган қиймати унинг фойдали хизмат муддати давомида тегишли харажатларга бир маромда (текисда) олиб борилади (тақсимланади).

Амортизация ҳисоблашнинг бир текисда (тўғри чизиқли) ҳисоблаш усулида амортизация ажратмаларининг йиллик суммаси асосий фондлар объектининг бошланғич (қайта тиклаш) қийматидан унинг тугатиш қийматини айириш орқали ва мазкур объектнинг фойдали хизмат муддатидан келиб чиқиб аниқланади:

Мисол: Компютернинг бошланғич қиймати 1100000 сўм, унинг фойдаланиш муддати охиридаги қолдиқ (тугатиш) қиймати 100000 сўм, фойдали хизмат муддати 5 йил, йиллик амортизация меъёри амортизацияланадиган қийматнинг 20 % ни ёки 200000 сўм $((1100000 - 100000)/5 = 200000)$ сўмни ташкил этади.

Амортизацияни бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда ҳисоблаш (ишлаб чиқариш усули). Амортизацияни ҳисоблашнинг ишлаб чиқариш усули асосий воситалар объектининг ҳар бир конкрет йилдаги ишлаб чиқариш ҳажмига асосланади. Мазкур усул бўйича ҳар йиллик амортизация суммасини ҳисоблаб чиқиш учун фойдали хизмат муддатининг бутун давридаги умумий баҳоланган жами ишлаб чиқариш ҳажмини ва конкрет бир йилдаги ишлаб чиқариш ҳажмини аниқлаш зарур. Ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги сони, ишланган соатлар миқдори, босиб ўтилган тонна, соат, километр миқдори ва шунга ўхшаганлар ишлаб чиқариш ҳажми сифатида қабул қилиниши мумкин.

Асосий воситалардан интенсив равишда фойлаланилган, шунингдек, фан-техника тараққиёти кучли тасир кўрсатган ҳолларда асосий фондларнинг эскириши амортизацияни тезлаштирилган иккита усул орқали ҳисобланади: *икки каррали амортизация меёри билан камайиб борувчи қолдиқ усули* ва *йиллар йиғиндисидан усули (кумулятив усул)*.

Икки каррали амортизация меёри билан камайиб борувчи қолдиқ усули бўйича амортизацияни ҳисоблаш даврида активнинг амортизацияланадиган қиймати камайиб боради. Ушбу усул бўйича амортизацияни бир текисда (тўғри чизиқли) ҳисоблаш усулидан келиб чиқиб, ҳисобланган амортизация меёри икки каррага оширилади. Икки каррали амортизация меёри билан камайиб борувчи қолдиқ усули бўйича амортизацияни ҳисоблашда тахминий баҳоланган тугатиш қиймати бошланғич (қайта тиклаш) қийматидан чегириб ташланмайди.

Икки каррали амортизация меёри билан камайиб борувчи қолдиқ усулида йиллик амортизация ажратмалари суммаси асосий фондлар объектининг ҳисобот йили бошидаги қолдиқ қиймати ва ушбу объектнинг фойдали хизмат муддатидан келиб чиқиб ҳисобланган ва икки каррага оширилган амортизация меёрига асосланган ҳолда аниқланади.

Олдинги мисолда компьютернинг фойдали хизмат муддати 5 йилга тенг эди. Мос ҳолатда, тўғри чизиқли усулда йиллик амортизация меёри 20 % (100% / 5) ни ташкил этади. Икки каррали ҳамортизация меёри билан камайиб борувчи қолдиқ усулида, амортизация меёри 40 % (2 x 20%) га тенг бўлади. Ушбу 40 % даги қатъий ставка ҳар йил охирида асосий воситанинг баланс қийматига нисбатан ишлатилади.

Компютер бўйича амортизация ажратмалари

Жадвал № 4

Амортизацияланадиган давр	Бошланғич (қайта тиклаш) қиймати	Амортизация йиллик суммаси	Тўпланган амортизация суммаси	Қолдиқ қиймат
1-йил охири	1100000	40% x 1100000= 440000	440000	660000
2-йил охири	1100000	40% x 660000= 264000	704000	396000
3-йил охири	1100000	40% x 396000= 158400	862400	237600
4-йил охири	1100000	40% x 237600= 95040	957440	142560

5-йил охири	1100000	(40% x 142560 = 57024 «назорат мақсадида» 1000000 - 57440 = 42560	1000000	100000
-------------	---------	---	---------	--------

Йиллар йиғиндисини усули (кумулятив усул)га мувофиқ, ҳар бир йил учун амортизация меъёри амортизация муддатининг охиригача қоладиган амортизацияланадиган қийматнинг улуши сифатида аниқланади. Йиллар йиғиндисини усули (кумулятив усул) да йиллик амортизация ажратмалари суммаси асосий воситалар объектнинг тугатиш қиймати чегириб ташланган бошланғич (қайта тиклаш) қиймати ҳамда махражида объектнинг фойдали хизмат муддати йиллари йиғиндисини- ккумулятив сон ва суратида объектнинг фойдали хизмат муддати охиригача қолаётган йил сони бўлган нисбатдан келиб чиқиб аниқланади.

Олдинги мисолда компьютер 5 йиллик фойдали хизмати муддатига эга эди. Фойдаланиш йиллари сони (рақамлари) нинг йиғиндисини 15 (кумулятив сон) ни ташкил этади. Кейинчалик ҳар бир қасрни 1000000 сўмга тенг бўлган амортизацияланадиган қийматга кўпайтириш йўли билан ҳар йилги амортизация суммаси аниқланади: яни $5/15$, $4/15$, $3/15$, $2/15$, $1/15$.

Компютер бўйича амортизация ажратмалари

Жадвал № 5

Амортизацияланган давр	Амортизацияланадиган қиймат	Амортизация йиллик суммаси	Тўпланган амортизация суммаси
1- йил охири	1000000	$(5/15 \times 1000000) = 333333,3$	333333,3
2- йил охири	1000000	$(4/15 \times 1000000) = 266666,7$	600000,0
3- йил охири	1000000	$(3/15 \times 1000000) = 200000,0$	800000,5
4- йил охири	1000000	$(2/15 \times 1000000) = 133333,3$	933333,3
5- йил охири	1000000	$(1/15 \times 1000000) = 66666,7$	1000000,0

Солиқ солиш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига асосий фондларнинг бошланғич (қайта тиклаш) қийматига нисбатан фоизларда йиллик амортизация меъёри белгиланган бўлиб, улар харажатларга бир текисда олиб борилади.

Корхоналардаги асосий фондлар қиймати доимо ўзгаради. Уларни кўпайишига қуйидаги омил таъсир этади.

- 1) сотиб олиш;
- 2) куриш, ўрнатиш;
- 3) инвентаризация давридаги ортиши, камайиши эса:
 1. Эскириши сабабли йўқотиш.
 2. Бошқа корхоналарга сотиш.
 3. Табiiй офат натижасида йўқотилиши.
 4. Инвентаризация даврида баҳосини камайиши.

Асосий фондлар ҳақидаги маълумотларга асосан корхона ва тармоқ бўйича уларнинг баланси тузилади.

$$ОФб + П = В + ОФо$$

Бу ерда: $ОФб$ – асосий фондларнинг йил бошидаги қолдиғи.

$ОФо$ – асосий фондларнинг йил охиридаги қолдиғи.

$П$ – асосий фондларнинг киритилиши.

$В$ – асосий фондларнинг чиқиши.

Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш жараёнини таҳлил қилиш учун унинг эксплуатация ҳолатини, эскириш даражасини ва улардан фойдаланишни характерлайдиган ва маълумотларга эга бўлмоқ керак.

Асосий фондларнинг эскириш даражаси мутлақ ва нисбий кўрсаткичларда ифодаланади.

Эскириш коэффициенти қуйидаги формула ёрдамида аниқланади.

$$\text{Эскириш коэф.} = \frac{ОФб - ОФк}{ОФб}$$

бу ерда: $ОФб$ – асосий фондларни бошланғич қиймати

$ОФк$ – қолдиқ қиймат

Эскириш коэффициенти яроқлилик коэффициенти билан узвий равишда боғлиқ. Эскириш коэффициенти қанча кичик бўлса, яроқлилик коэффициенти шунча катта бўлади ва аксинча. Агар «1» дан эскириш коэффициентини айириб ташласак яроқлилик коэффициентига эга бўламиз.

Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш темпини характерлаш учун уларни жисмоний ва техник ҳолатини ўрганишда янгиликнинг коэффициенти қўлланилади.

$$\text{Янгиликнинг коэффициенти} = EB / EO$$

бунда: EB – ишлаб чиқаришдаги янги киритилган асосий фондлар қиймати;
 EO – асосий фондлар йил охиридаги қиймати.

Бундан *ташқари чиқиш коэффициенти* ҳам қўлланилади.

$$\text{Чиқиш коэффициент} = \frac{EB}{EO}$$

бунда: EB – ишдан чиқарилган асосий фондлар қиймати
 EO – асосий фондлар йил бошидаги қиймати.

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг турли хил кўрсаткичлари мавжуд бўлиб, уларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин:

биринчи гуруҳ - умумлаштирувчи ва қиймат кўрсаткичлари бўлиб, улар асосий фондларнинг турли гуруҳларини динамика ва статикада баҳолаш, таҳлил қилиш, захираларни аниқлаш ва башорат қилиш имконини яратади. Бундай кўрсаткичларга фонд қайтими, фонд сиғими, фонд рентабеллиги ва бошқаларни киритиш мумкин.

Асосий фондлардан фойдаланиш даражасини характерлаш учун ҳар бир сўмлик асосий фондларга ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги (фонд қайтими қўлланилади). Уларнинг динамикасини ўрганишда асосий фондлар ҳам, маҳсулотлар ҳам ўзгармас баҳоларда белгиланади.

Жамиятимизни моддий техника базаси яратилган сари меҳнатни асосий фондлар билан қуролланиши ортиб боради. Бу кўрсаткич асосий фондлар қийматини корхонадаги ходимлар сонига ёки энг кўп ишчи ишлаган сменадаги ишчилар сонига бўлиб аниқланади.

Фонднинг самарадорлик даражасига тесқари бўлган кўрсаткич маҳсулотнинг фондга бўлган талаблик даражасини характерлайди ва у қуйидагича ҳисобланади:

$$\text{Фонд сизими} = \frac{\text{Асосий и / ч фондлари йиллик уртача киймати}}{\text{Ялни (товар) маҳсулот}}$$

Асосий фондлардан самарали фойдаланишнинг умумлаштирувчи кўрсаткичи – ижтимоий маҳсулот ва миллий даромад ўсиш суръатларининг асосий ишлаб чиқариш фондлари ўсиш суръатларидан устун бўлишидан иборат.

иккинчи гуруҳ - хусусий ва натурал кўрсаткичлар бўлиб, кўпроқ асосий ишлаб чиқариш фондларининг фаол қисми - ишчилар, машина ва асбоб-ускуналардан фойдаланиш билан боғлиқ.

Кўрсаткичларнинг бу гуруҳи таркибига қуйидагилар киради:

*Асбоб-ускуналардан экстенсив фойдаланиш коэффициентлари мазкур ускуналардан амалда ҳақиқий фойдаланилган вақтнинг улардан режа бўйича фойдаланиш муддатига нисбати орқали аниқланади.

$$K_{\text{экс}} = \frac{t_{\text{хак}}}{t_{\text{реж}}}$$

Бу ерда: $t_{\text{хак}}$ – ускуналардан ҳақиқий фойдаланилган вақт, соатлар;

$t_{\text{реж}}$ – ускуналарнинг меъёрга асосан фойдаланиш муддати, соатлар.

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан интенсив фойдаланиш коэффициенти, улардан қувват бўйича фойдаланилганлик (унумдорлик) даражасини акс эттиради, у технологик ускуналар амалдаги унумдорлигининг, яъни техник асосланган прогрессив унумдорликнинг меъёрий унумдорликка нисбати асосида, қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$K_{\text{инт}} = \frac{ИЧ_{\text{хак}}}{ИЧ_{\text{м}}};$$

бу ерда: $ИЧ_{\text{хак}}$ – вақт бирлигида ускунада ишлаб чиқарилган ҳақиқий қурилиш материаллари миқдори;

$ИЧ_{\text{м}}$ – вақт бирлигида ускунада техник жиҳатдан асосланган қурилиш материаллари ишлаб чиқариш меъёри.

Ускунадан интеграл фойдаланиш коэффициенти ускунадан экстенсив ва интенсив фойдаланиш коэффициентларининг кўпайтмаси орқали аниқланиб, унинг вақт ва қувват бўйича банд бўлишини (фойдаланилишини) мажмуавий тавсифлайди:

$$K_{\text{интегр.}} = K_{\text{экс}} * K_{\text{инт}} = 0,71 * 0,8 = 0,57$$

Корхоналарда бундай ускуналарнинг бир эмас, бир нечта – ўнта ёки юзтасидан фойдаланилади. Шу муносабат билан ускуналарнинг сменалик коэффициенти - сутка давомида машина-сменаларнинг ўрнатилган

ускуналарнинг умумий сони ёки ишчи ўринларига нисбатини аниқлаш зарурияти туғилади. Бу ҳолда *сменалилик коэффиценти* куйидаги формула асосида аниқланади:

$$K_{cm} = \frac{MC}{A_{y.c}}$$

Бу ерда: MC - сутка давомида ҳақиқий ишланган машина-сменалар йиғиндиси;

$A_{y.c}$ - ўрнатилган асбоб-ускуналарнинг умумий сони.

Ускуналарни юкланиш коэффиценти ҳам ускуналардан вақт бўйича фойдаланишни тавсифлайди. Сменалилик коэффицентидан фарқли равишда, у маҳсулотнинг меҳнат сиғимини ҳисобга олади ва мазкур ускунада тайёрланган барча маҳсулотларлар меҳнат сиғимининг унинг ишлаш вақти фондига нисбати орқали аниқланади.

Корхоналарида асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни тўлиқ баҳолаш учун экстенсив кўрсаткичлардан ташқари, уларнинг қувват бўйича юкланиш табиатини ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Саноат корхоналарининг асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилашнинг асосий йўналишлари:

- смена давомида ускуналар бекор туриб қолишини қисқартириш;
- ускуналарнинг сменалик коэффицентини ошириш;
- бекор турувчи ускуналарни қисқартириш ва тугатиш;
- таъмирлаш ишарини ўз вақтида ва сифатли равишда амалга ошириш;
- ускуналарни ишлатувчи ходимларнинг малакасини ошириш;
- ишлаб чиқаришни ташкил этишни ва ресурслар билан таъминлашни яхшилаш.

REFERENCES

1. Mankiw N.Gregory. Principles of Economics, 8th Edition. ISBN 13: 978-1-305-58512-6. USA, textbook. 2018. Cengage Learning. 836 p
2. R.S. Muratov, I.A. Djalalova, S.Sh. Oripov. Korxonalar iqtisodiyoti. Darslik. – T.: «Fan va texnologiya», 2014, – 424 bet.
3. Economics. Jonh Sloman, Alison Wride. Seventh edition. 6 page
4. “Fixed assets” Eric Svendsen, Kim Norbuta, Meg O’Rourke. 9 page

5. Т. К. Руткаускас [и др.]. Экономика организации (предприятия): учебное пособие /– 2-е изд., перераб. и доп. – Екатеринбург: Изд-во УМЦ УПИ, 2018. – 260 с.
6. [N. Gregory Mankiw](#). Principles of Economics, 7th Edition 7th Edition. [Amazon, USA](#) 2014.
7. Зайцев Н.А. Экономика промышленного предприятия. Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2010. – 481 стр.
8. Дашков К.И. Экономика промышленности. Учебное пособие. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2017, – 566 стр.
9. Bekzod Mukhsinov, Saida Yuldasheva, Jamila Musaeva International journal of advanced science and technology vol. 29, no. 5, (2020), pp. 1922-1926 issn: 2005-4238 Doing business, innovative development and the digital economy (USA).
10. Мусаева Ж.К. Повышение эффективности использования основных фондов на предприятиях. Инновации в экономике №8 (2019): <http://www.tadqiqot.uz/> DOI Journal 10.26739/2181-9491
11. Мусаева Ж.К. Пути эффективного использования основных фондов промышленных предприятий. Инновации в экономике 6 (2021) 47-57-стр, Web: <http://www.tadqiqot.uz/>
12. Мусаева Ж.К., Жураев Ж.Ж. Эффективное использование основных фондов промышленных предприятий – фактор увеличения производственных мощностей. Science and education international conference science and education/ uluslararası konferans bilim ve eğitim ANTALYA, TURKEY DOI Available at virtualconferences.press, may 2021, 37-38-стр, http://doi.org/10.37057/T_2
13. Мусаева Ж.К. Информационная безопасность – важное условие цифровой экономики. ТЕНДЕНЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В XXI ВЕКЕ Материалы III Международной научной конференции Минск, 1 марта 2021 г. . 323-326-стр, <http://elibrary.udsu.ru/xmlui/bitstream/handle/>
14. Мусаева Ж.К. Роль цифровой трансформации в развитии экономики Узбекистана. ТЕНДЕНЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В XXI ВЕКЕ Материалы III Международной научной конференции Минск, 1 марта 2021 г. 952-954-стр, <http://elibrary.udsu.ru/>
15. Мусаева Ж.К. Тенденции развития цифровой экономики и образования в Узбекистане. Современные проблемы социально-экономических систем в условиях глобализации : сборник научных трудов XV Международной научно-практической конференции. Белгород, 21 октября 2021 г., 246-250 стр.

16. Мусаева Ж.К. Факторы развития наукоемкой цифровой экономики. «Проблемы и перспективы занятости в условиях развития цифровой экономики». Международная научно-практическая конференция. Самарканд, октябрь, 2021. ISBN 978-9943-6088-4-9. 505-509- стр.

17. Musaeva J. K. MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF LIGHT INDUSTRY ENTERPRISES IN UZBEKISTAN IN THE CONDITIONS OF ECONOMIC GLOBALIZATION. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), (2021). 1434–1441. Retrieved from <https://internationaljournals.co.in/index.php/giirj/article/view/951>